

Mollay Károly: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig

Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó, 644 l.

(Nyelvészeti tanulmányok. 23.)

Nem éppen mindennapi dolog, hogy egy minden ízében szaknyelvészeti munkáról irodalomtörténész ír ismertetést (akit akár illetéktelenségnek lehet minősíteni), de e kivételesnek látszó eset több szempontból is könnyen magyarázható: először azzal, hogy az irodalmi és nyelvészeti kutatásoknak egymást kölcsönösen támogató és kiegészítő eredményei vannak, sőt már közösen vállalt feladatokról is beszélhetünk, különösen a régi korszakokat illetően; másodsor azzal, hogy Mollay Károly könyve egy újabban kialakult hazai szófejtő irányzat képviselője, mégpedig ennek ez idáig legrendszerezesebb és legterjedelmesebb monográfiája: olyan irányzatnak, melynek immár lassan harminc esztendő, jól dokumentálható története van, s azt hiszem, itt az alkalom e tudomásom szerint irodalomtörténeti oldalról kellően még nem méltatott törekvés számbavételére. A harmadik és legfőbb ok abban áll, hogy a szerző és az általa igen tudatosan vállalt kutatási módszer követői a régi Magyarországot a maga többnyelvűségében kívánják megragadni, vagyis nagyon jól látják a közös állam keretében beszélt nyelvek kölcsönhatásait („nyelvi érintkezések”), s abban sem kételkednek, hogy a népnyelvek között a latin töltötte be a művelődés nyelvének funkcióját: az a felfogás ez, amit az irodalomtörténészek is vallanak, és amiből évtizedek óta igyekeznek levonni a következtetéseket: tudniuk kell tehát a legközelebbi szomszédságukban, ott is – sajátos módon – főként az irodalomtudománnyal is foglalkozó nyelvészeinkre jellemző újabb törekvésekről.

Ami a jelzett új szófejtő irányzat történetét illeti, kezdete – s egyben egy ma már régebbinek nevezhető tudománytörténeti szakasz vége – Kniezsa István befejezetlen könyvének megjelenésével (*A magyar nyelv szláv jövevényszavai*, 1955) esik egybe. Alig jelent meg ugyanis a kitűnő könyv, mikor Hadrovics László, Kniezsa egyik lektora óvatos megfontoltsággal, nagy nyomatékkal és már néhány kulcsmondatának megfogalmazása miatt sem kisebb hatással új, a korábbiaknál történetibb és emiatt realisabb szófejtési eljárásra figyelmeztetett.

Egyik nevezetes kijelentése az Akadémia I. osztályának 1956. június 18-i ülésén hangzott el, mikor *Szláv jövevényszavaink kérdéséhez* szólt hozzá. A felolvasás nagyobb része újabb etimológiákat tartalmaz; a szócikkek főként latin okleveles anyagra épülnek, amit Hadrovics éppen akkortájt gyűjtött, de Kniezsa a maga könyvében már értékesíteni nem tudott. A korábban nem forgatott anyag feldolgozása során támadt Hadrovicsban az a felolvasásának elején megpendített gondolat, „hogy a szófejtő törekvések eredményesebbé tétele céljából érdemes volna néhány kísérletet tenni bizonyos forráscsoportok rendszeres átkutatásával. Ki kellene választani egy akár tárgyi, akár földrajzi szempontból körülhatárolt forráscsoportot, s feldolgozni azt, amit ez az anyag a magyar szótörténet és szófejtés számára nyújt.” (MTA I. OK 1956, 133–34.) Ugyanitt, az egyes szócikkek-ből levonható és általánosítható tanulságok között kerül szóba az új „szótörténeti filológia” fogalma és ennek alaptézise: „igen fontos elvnek tartom, hogy bármely jövevényszó élete a hazai latin nyelvű és magyar forrásokban szerves egységet alkot, s ezt a kutatónak is egységben kell látnia. A tapasztalat szerint a szó a hazai forrásokban már évtizedekkel, sőt évszázadokkal korábban jelentkezhetik latinosított alakban, mint magyarul. [. . .] Ha egyszer a források tanúsága szerint a fogalmat nálunk már széles körben ismerik, az élet legkülönbözőbb vonatkozásaiban élnek vele, kétségtelen, hogy a szónak a népnyelvben is meg kell lennie.” (166)

Az előadás végén elmondottak egy része csaknem szó szerint megtalálható Hadrovics László *Pais-Emlékkönyvben* (1956) megjelent cikkében; azzal a különbséggel azonban, hogy a szerző itt még nagyobb jelentőséget tulajdonít a hazai latin nyelvű forrásoknak (és persze a hazai latinság készülő szótárának), s ugyanitt áll a szakmában lassanként szállóigévé vált, kitűnően megfogalmazott mondat, amely szerint „az általánosan szokásos szótárforgató etimológizálás mellett fokozottabb elismerést kellene szerezni a forrásolvasó etimológizálásnak”. (299)

Hadrovics László utóbb a „szótörténeti filológia” és a „forrásolvasó etimológizálás” jegyében írta meg két jelentős dolgozatát (*Jövevényszó-vizsgálatok*, 1965; *Szavak és szólások*, 1975), ugyanő támogatta Horváth Máriát, mikor *Német elemek a XVII. század magyar nyelvében* című könyvének anyagát gyűjtötte és szófejtéseit kidolgozta, s úgy látszik, Hadrovics László említett munkáival nagyjából egy időben dolgozta ki a germanista Mollay Károly az etimológizálásnak azt a módszerét,

amely nagymértékben hasonlít a szlavista Hadrovicséhoz; még azt is meg lehet talán kockáztatni, hogy nem más, mint a „forrásolvasó”, latin forrásokat nagyra értékelő „szótörténeti filológia” német–magyar kapcsolatokra alkalmazott és ebben az összefüggésben igen részletesen kidolgozott változata. A két nyelvész gondolkodásának érintkezési pontjait mi sem tanúsítja jobban, mint hogy Mollay Károly külön fejezetet szentel könyvében a forrásolvasó etimológiájának, a *Pais-Emlékkönyv*ben megjelent cikkében pedig az új módszer szellemében foglalta pontokba „germanisztikánknak a magyar nyelvtudománnyal” szembeni feladatait; köztük egy hazai német tájszótár elkészítését, valamint egy magyarországi korai újfelnémet nyelvtörténeti szótár összeállítását (673).

Az etimologizálás új irányzata, mint már az eddigiekből is kiderülhetett, elsősorban minden korábbi eljárásnál biztosabb történeti megalapozottságával tér el az elődökétől. A szerző a történeti háttér kidolgozásának érdekében foglalkozik behatóan a német nyelvtörténettel, a német–magyar érintkezések korszakaival, egy-egy szó nyelvészeti helyzetével és tárgytörténeti hátterével, s ugyanezt szolgálja egész történetiszemlélete. Egyik alaptézise az a tény, hogy a magyarok a IX. század közepétől kezdve érintkeztek németekkel, és a honfoglalók német lakosságot nem találtak Pannoniában. A másik úgy szól, hogy az országnak a XII. századtól kezdve elég nagy számú német anyanyelvű lakosa volt, s ilyen körülmények között a német jövevényszavak már nemcsak a német nyelvterületről, hanem a hazai németek közvetítésével is kerülhettek a magyarba; mivel pedig a magyarul beszélők zöme tagadhatatlanul többséget érintkezhetett az itthon lakó, mint a határokon kívüli németekkel, teljes joggal feltételezhető, hogy a magyar nyelv német jövevényszavainak tekintélyes hányada hazai kapcsolatokkal magyarázható átvétel eredménye. Azt is vallja Mollay, hogy a szavak közvetítésében nagy szerepet kellett játszaniuk a két- vagy többnyelvű egyéneknek és csoportoknak az írnoktól kezdve a városok és a falvak írástudatlan lakosságáig. Ez a többnyelvűség „állapot is, folyamat is”: lehet „természetes (spontán) és mesterséges (kulturális); kiterjedését tekintve lehet kétoldalú (bilaterális) és egyoldalú (unilaterális); hatékonyságát tekintve lehet cselekvő (aktív) és befogadó (passzív)”.

A két- vagy többnyelvűséggel az utóbbi évtizedekben sokat foglalkozik a nemzetközi tudomány. Ami ebből az állapotból és jelenségből a régi Magyarország viszonyainak megértésére leginkább kiemelkedő, az abban áll, hogy a nyilvánvaló gyakorlati haszon elismerésén túl XIX. századi értelemben vehető nemzeti ideológiától inspirált értékrend nem kapcsolódott hozzá, funkcionálásáról pedig történeti szempontból az jegyezhető meg, hogy különösen jó lehetőséget nyújt az átvételek társadalmi hátterének közelebbi vizsgálatához. A polgári és a paraszti rétegek tagjai éppúgy átvehettek tehát szavakat, mint az udvari és egyházi műveltség hordozói, s ha ez így van, mindjárt érvényt veszti az a lényegében XX. századi nemzeti ideológiára támaszkodó elképzelés, amely szerint a német jövevényszavak mindig „felülről lefelé” terjedtek, vagy ha nem esik is el teljesen, erősen időbeli határok közé szorítható. Különben is: vajon nem elsősorban magyarországi polgár-e Pozsony vagy Sopron, Lőcse vagy Nagyszében német anyanyelvű lakója, s műveltsége, kulturális befogadóképessége, gazdasági helyzete nem sokkal inkább az adott hazai viszonyoknak felel-e meg, mint Augsburgének, Nürnbergének, Lipcséének vagy Wittenbergének? Gondolom, e szónoki kérdésre olyan egyértelmű választ ad a magyarországi történelem ismerője, hogy itt kifejtjeni sem érdemes.

Ez a gondolatmenet indokolja és teszi indokolttá, hogy Mollay Károly – kötetének bevezetésében – kimerítően foglalkozik a hazai németek nyelvjárásaival. Az régóta ismeretes, hogy különböző dialektusokat beszéltek – Bél Mátyás a XVIII. század elején szinte városonként tudott különbséget tenni –, s az eltéréseknek tükröződniük kell a magyarba átkerült szavak hangalakjában is. A kölcsönzések helyének és idejének meghatározása céljából lesz nagy jelentőségű *A teljes hazai korai újfelnémet (1350–1686) szókincs feltárása*, amely 1962 óta folyik. Fontos és minden esetben eldöntendő kérdés persze az is, hogy az országhatáron átjövő szavak melyik német nyelvjárásból valók. Ebben a tekintetben természetesen a közvetlen szomszédságnak nyelvjárása mutatkozik legfontosabbnak, de a német nyelvterület távolabbi régiói ugyancsak szóba kerülhetnek.

Mollay további érdeme, hogy bevezető fejezeteiben és etimológiáiban illő helyet juttat a spontán kétnyelvűség mellett a kulturális két- vagy többnyelvűségnek. Ezen azt érti közelebről, hogy a maga környezetében legtöbbször minden különösebb szándékosság nélkül, természetes módon megtanulhatja valaki a németet és a magyart, de az illető országlakos latin iskolát is végezhet, netán tolmácsol vagy mellette még írásbeli munkát is végez hiteles helyeken, kancellárián vagy a gazdaság irányításában. Annál, aki közvetlen környezetének anyanyelvei mellett még latinul is

beszél és ír, a hazai latinnyelvűség mindmáig kellőképpen fel nem becsült hatásával is számolnunk kell a német–magyar nyelvi érintkezések történetében. A Vulgata befolyása mellett felmerül ugyanis a német (szláv és olasz) latinság szokincsenek hatása, ezzel párhuzamosan a latin nyelv vegyesen provinciális, majd hazai ejtésének problematikája és egy sereg más kérdés, amik közül Mollay Károly nyomán érdemes itt is néhányat említeni.

A dva van mindjárt „a magyarországi latinság eredetének tisztázása”, melyre a szerző éppen csak a figyelmet hívja fel. Ide tartozik, hogy véleménye szerint számos latin eredetű német szó került a magyarba a literális réteg olyan német–latin beszélőitől, akik német–latin–magyar nyelvtudással rendelkezőkkel érintkeztek; megállapítja Mollay azt is, hogy „a magyarországi latinság a franciaországi, németországi, itáliai stb. latinsággal egyenrangú változata lett a középkori európai latinságnak”, amihez az tehető hozzá, hogy nemcsak a középkori latinság nyilvánvaló hungarizmusairól tudunk rendszeres feldolgozások híján nagyon keveset, hanem a XVI–XVII. századéről és az akkori literátus nyelvet ért hatásokról is.

A Mollay Károly szövejtései mögött álló történeti háttérrel azért kellett behatóbban foglalkozni, mert ehhez viszonyítva állapítható meg leginkább, hogy a „forrásolvasó” etimológus lényegében olyannak látja a magyar történelem első hat századát kutatási területének közvetlenül a literatúrával érintkező pontjain, amilyennek mi, irodalomtörténészek ítéljük, akik teljesen más céloktól vezetettve ugyan, de ugyancsak forrásokat olvasunk, és nem ítéljük meg másképpen az eddigi kutatás hiányait és a ránk váró feladatokat sem. A nyelvészek és az irodalomtörténészek „filológiai” módszere ugyancsak hasonló: a mi forrászegény középkorunkban minden sort és szót mérlegelni kell a történeti valóság tisztázására. Ezért olvassuk megbecsüléssel Mollay könyvében a magyar betűsor kiejtésének eredetét, és egyáltalán mindent, ami az irodalmi kultúra kialakulását és továbbélését világosabbá teheti, tartozzék az akár az egyházi szervezet kialakulásához, akár a polgári, a paraszti vagy az udvari életstílushoz. Mindent összevéve úgy látszik, hogy Mollay könyvében nem a nyelvészeti formalizmus az uralkodó, hanem a tudománytörténeti összefüggések vizsgálata.

Az egyes etimológiák bírálata csak szaknyelvészek dolga lehet, s ezért a szócikkekhez csupán a kívülálló olvasó szempontjából tehetek megjegyzéseket. Annyit a laikus is megállapíthat, hogy a szerző mindvégig önmagukban is megálló cikkek megfogalmazására törekedett, és ezekben hűségesen követi a bevezetésben kifejtett elveket. Egy fanév nem német, hanem szláv eredete „művelődéstörténeti megfontolások alapján . . . valószínű”, a *címer* azért ófrancia, mert „hazai németiségünknel” a szó középfelnémet alakja nem mutatható ki, a *kanavaszt* akkor vezethetnénk le a középletinből, „ha a hazai latinból . . . ki lehetne mutatni”, a *kaptárnál* megjegyzi, hogy „az erdei méhészetről a házi méhészetre való áttérésnek egyik XII–XIII. századi fokozatáról tanúskodnak a . . . szóra vonatkozó első adatok”; a hazai latin iránti érdeklődésnek megfelelően kerül szóba, hogy a *cubulus* a magyar *köböl*ből származik.

Külön kell felhívni a figyelmet az *apát*, az *érek*, a *püspök*, az *apáca* és a *monostor* szavak etimológiáira, melyek mind Asztrik nevével és egyházszervező munkájával állnak kapcsolatban, a *grófra*, a *gerébre*, valamint a belőlük leszármazott *markolábra* és *porkolábra*, amik, ha a nyelvészek szerint ugyanolyan helyesek, mint amilyen tetszetősek, egy-kettőre beépülnek majd a magyar kultúra tágabb történetébe. Némi meglepetéssel veheti tudomásul az olvasó, hogy a ma különböző okoknál fogva tősgyökeresen magyarnak érzett szavak közül a *mente* 1543-ban tűnik fel és ófrancia kori lotharingiai eredetű, 1538-ból idézhető az első adat a *zsinór* szóra, német a *tarsoly* (1416) és a *lódíng* (1578), amiket pedig mint a nemzeti viselet egykori tartozékait ma már az ősiség fénye vesz körül.

Az irodalom kutatóját a szavak eredetén és meghonosodásuk idején kívül jelentésük is módfelett érdekli. Jól tudja ugyanis, hogy a régi szövegek nem könnyen érthetők. Minthogy a XV–XVI. századi magyar nyelvű szövegek jelentős része latinból készült fordítás, hasznos lett volna az egyes magyar szavak latin jelentésének megadása, és különösen kívánatos, ha azok valamilyen bibliai részlet fordításában fordulnak elő. Nyelvészeknél olykor még ma is előfordul, hogy a magyar és a deák szöveget nem vetik egybe, a bibliánál nem a pontos bibliai helyet, hanem az ezt tartalmazó kódex lapszámát adják meg: emiatt böngecszhet át az olvasó olykor terjedelmes lapokat, hogy a keresett szót adott környezetében, eredetijével együtt megtalálja. A *forbától* ige a Bécsi kódexben pl. a következő mondatban fordul elő: „Reddat (Forbatlon) tibi Dominus pro opere tuo et plenam mercedem recipias a Domino Deo Israel” (Rút 2, 12), a szó jelentése Bod Péter magyar–latin

szótárában: 'pensare, compensare, retaliare, retribuere; vergelten, ersetzen'. Érdeemes lett volna megemlíteni, hogy a *gádor* szót először 'vestibulum' értelemben használták (Eszter 2, 11), a *kehely* 'calix' (Hab. 2, 16). A latin jelentést azért is meg kellene adni bizonyos esetekben, mert a magyar szót a maga korában rendszeresen csak a latinnal konfrontálták, és néha a magyar szöveg meg sem érthető a latin eredeti segítségével nélkül. Nagyon helyes tehát, hogy Mollay kritikus esetekben támaszkodik ilyen összevetésekre (315).

Mint nyelvészet iránt érdeklődő irodalomtörténész hadd említsek még egy öröndetes eredményt. Ha jól vagyok tájékozva, Mollay könyvében olvashatók az első filológiaiilag biztosan igazolt adatok Ramus nyelvtanának magyarországi hatásáról (331, 552): ha közismert is, hogy Szenczi Molnár használta Ramust, ha tudjuk, hogy a francia filozófus logikáját vagy ennek leszármazottait még a XVIII. század elején is tanították nálunk, Ramus hatásáról még mindig nagyon keveset tudunk, s e hiány retorikatörténeti szempontból is sürgősen pótlandónak látszik. Egy másik, irodalmár részről felemlíthető kívánság a következő: mindenki tapasztalja, hogy az etimológiai szótárak elég sok szót tárgyalnak, amit nem ismer, talán soha nem látott az olvasó. Nem ártana tudni, hogy egy-egy ilyen szó mettől meddig élt, és szélesebb körben elterjedt-e egyáltalán. A hiány pótlására Mollaynál megvannak az öröndetes kezdemények (szinonima, heteronima): kívánatos lenne, ha a nyelvészek a szavak stilsztikatörténeti sorsával is behatóbban foglalkoznának.

Említessék meg végül az a kívánság, hogy irodalomtörténeti szempontból is hasznos lenne a hazai korai újfelnémet nyelv szótárának elkészítése és hozzáférhetővé tétele. A teljes anyag ismerete nyilvánvalóan hozzásegítené annak felméréséhez, hogy mennyire felelt meg valóban a magyarországi viszonyoknak a hazai német polgár nyelve, és minden korábbi kísérletnél sokkal nagyobb biztonsággal el lehetne dönteni, mely szavak tartoznak csakugyan a belső, melyek a külső kölcsönzések kategóriájába, és mit adott a legjobban ismert Nyugat-Magyarország mellett a régi Felvidék és Erdély német anyanyelvű lakossága.

Az eddig elmondottakat összefoglalva határozottan ki lehet jelteni Mollay Károly könyvéről, hogy az új, „forrásolvasó” etimologizálás kitűnő terméke, mely a régi Magyarország történeti helyzetének számbavétele és a szerző kimagasló germanisztikai tudása által lett a maga szakterületén az utóbbi évtizedek legkitűnőbb monográfiája.

Tarnai Andor

Ivan Fonagy: Situation et signification

Amsterdam–Philadelphia, 1982, John Benjamins Publishing Company, vi, 160 l.
(Pragmatics and Beyond. III: 1.)

Akik idegen nyelveket tanulnak, saját tapasztalatukból tudják, hogy a nyelvtani szabályok s a szókészlet jó ismerete ellenére sem tudnak bizonyos helyzetekben verbálisan úgy reagálni, mint azok, akiknek a kérdéses nyelv az anyanyelve.

Fónagy Iván könyvének az elméleti megközelítésen kívül gyakorlati célja is van: több nyelv nagyon változatos példaanyagából kiindulva végez el olyan kontrasztív elemzéseket, amelyek az előbb említett nehézséget segítenek leküzdeni, azaz taníthatóvá, tanulhatóvá tenni a mindenkori helyzetnek megfelelő verbális viselkedést.

Az újsághirdetések, falragaszok, feliratok vagy a bevezető és befejező sorok egy levélben, az udvariasság formulái stb.: a sztereotípiák, a helyzethez kötöttség legszembevetőbb s jól ismert esetei. A könyv másik célja éppen az, hogy a „stb.” irányába terjessze ki a vizsgálatot: a tipikus helyzetek száma ugyanis, bár véges, jóval gyakoribb, mint gondolnánk. Akár a hely vagy az idő, akár egyéb szempontok (pl. a beszédaktusok típusai) alapján próbálnánk felmérni a tipikus beszédhelyzeteket, az biztosnak látszik, hogy a különböző nyelvek e tekintetben is eltérő módon szerveződnek, és a helyhez kötött mondatok csak kis részben s akkor is csak egy elég elvont pragmatikai szinten feleltethetők meg egymásnak. Vö. például ugyanannak a salzburgi közvetítésnek német és francia nyelvű befejező konferenciáját: